

גדרי הסליחות והתקיעות בשופר בחודש אלול ובעשי"ת

גדרי הסליחות והתקיעות בשופר בחודש אלול ובעשי"ת

פרק א: גדר הסליחות - מדיני תעניות או מדיני התשובה

פרק ב: אמירת הסליחות - חובת הציבור או היחיד

פרק ג: נשים באמירת סליחות

פרק ד: אמירת תחנון בסליחות כאשר חתן או בעל ברית נמצאים בבית הכנסת

פרק ה: חובת היחיד וחוב נשים בתקיעת שופר

פרק ו: מנהגי התפילות והסליחות בהושענא רבה

אחרית דבר

בעת הלימוד בשיעור הקבוע בביתי בחודש אלול תשע"ב, נסבה השיחה אודות חילוקי המנהגים בין האשכנזים והספרדים באמירת הסליחות והתקיעות בשופר בחודש אלול, ועד מהרה נתבררו שלושה הבדלים בולטים במנהגי העדות:

[א] תחילת זמן אמירת הסליחות - מנהג הספרדים להתחיל לומר סליחות כבר בראש חודש אלול, כמבואר בדברי מרן המחבר (או"ח סי' תקפא סע' א) "נוהגים לקום באשמורת לומר סליחות ותחנונים מראש חדש אלול ואילך עד יום הכפורים". אולם האשכנזים נוהגים לומר סליחות רק בימים הסמוכים לראש השנה, כדברי הרמ"א (שם) "ועומדים באשמורת לומר סליחות ביום ראשון שלפני ראש השנה, ואם חל ראש השנה ביום שני או שלישי, אז מתחילים מיום ראשון שבוע שלפניו".

[ב] תקיעה בשופר בחודש אלול - האשכנזים נהגו לתקוע בשופר מראש חודש אלול בסיומה של תפילת שחרית, כמובא ברמ"א (בהמשך דבריו שם) "מראש חדש ואילך מתחילים לתקוע אחר התפילה שחרית, ויש מקומות שתוקעים גם כן ערבית". ואילו מרן המחבר לא הזכיר כלל את המנהג לתקוע בשופר בחודש אלול, ואכן ברוב קהילות הספרדים לא נהגו לתקוע בחודש אלול לאחר תפילת שחרית.

[ג] תקיעה בשופר בעת אמירת י"ג מידות בסליחות - למרות שברוב הקהילות הספרדיות לא תוקעים בשופר בחודש אלול לאחר תפילת שחרית, אולם בחלק מקהילות הספרדים נוהגים לתקוע בשופר בימי חודש אלול בשעת אמירת י"ג המידות בסליחות, כפי שהביא הגר"ע יוסף בספרו אוצרות יוסף (הלכות חודש אלול פרק א אות א).

לאור זאת, נתתי אל לבי לחתור לעומק שורשי ההבדלים בין המנהגים, ולברר את גדרי חובת אמירת הסליחות והתקיעה בשופר בחודש אלול, ובתוך כך נתעוררתי לברר נושאים נוספים העומדים ביסודות מנהגים אלו:

[א] האם אמירת הסליחות והתקיעה בשופר הם חובת הציבור או היחיד.

[ב] חוב נשים באמירת סליחות ותקיעה בשופר בחודש אלול.

[ג] האם יש חוב לעמוד בשעת אמירת הסליחות והתקיעה בשופר.

[ד] אמירת תחנון בסליחות כאשר חתן או בעל ברית נמצאים בבית הכנסת.

פרק א: גדר הסליחות - מדיני תעניות או מחיובי התשובה

גדרי הסליחות והתקיעות בשופר בחודש אלול ובעשי"ת

א. בדברי הטור (או"ח סי' תקפא) הובאו שלושה מנהגים מאימתי משכימים לומר סליחות: "יש מי שמרבים לומר סליחות ותחנונים **מראש חודש אלול** ואילך. לרב כהן צדק מנהג ב' ישיבות לומר סליחות ותחנונים **בעשרת ימי תשובה**, וכן אמר רב עמרם בעשרת ימי תשובה משכימים לבית הכנסת בכל יום, ומתחיל ש"צ אשרי וקדיש ומתחיל תחנונים ומסיים ואנחנו לא נדע וקדיש. ואמר רב האי מנהג לומר תחנונים בהנך עשרה ימים לחוד. ושמענא דבמקצת אתרוותא קיימי **מראש חודש אלול**, ואמרי דביה סליק [עלה] משה להר בפעם השלישית ונחית [ירד] בלוחות שניות ביום הכיפורים, וכל המוסיף לבקש רחמים זכות הוא לו, ואנו מנהגינו כהנך דקיימי מראש חודש אלול. ומנהג אשכנז כשחל ראש השנה ביום חמישי או בשבת, אז מתחיל **ביום ראשון שלפניו** לעמוד באשמורת הבקר, ואומרים סליחות ותחנונים ורוב ציבור מתענים ומתפללים תפלת תענית, וכשחל ראש השנה ביום שני או שלישי, אז מתחילים ביום ראשון בשבוע שלפני השבוע שחל ראש השנה להיות בתוכה".

שלושת המנהגים אימתי אומרים סליחות הם:

[א] **מתחילת ראש חודש אלול** [מנהג הספרדים המובא בשו"ע, כפי המנהג שהזכיר רב האי גאון].

[ב] **ד' ימים [לפחות] לפני ראש השנה** [מנהג האשכנזים המובא ברמ"א].

[ג] **בעשרת ימי תשובה בלבד** [מנהג ישיבות בבל המוזכר בדברי רב כהן צדק ורב עמרם גאון].

ויש להבין מה שורש חילוקי המנהגים.

מהות עשרת ימי תשובה - ימי תענית או רק ימי תשובה

ב. בביאור הדברים ראיתי בקובץ אור ישראל (מונסי, חלק סא עמ' רסט) מאמר מקיף מאת הרב נחום גרינולד מלייקווד, ואביא בקצרה את תמצית היסודות המתבארים בדבריו.

במסכת ראש השנה (יח, א) דרשו חז"ל את הפסוק (ישעיהו נה, ו) "דַּרְשׁוּהוּ בְּהִמְצָאוֹ קִרְאֻהוּ בְּהִיּוֹתוֹ קְרֹב - אלו עשרה ימים שבין ראש השנה ליום הכפורים". עשרת הימים שבין ראש השנה ליום הכפורים, הם הזמן המתאים והמסוגל להתקרב להקב"ה ולחזור בתשובה כדי לקרוע את גזר הדין, ומכאן שמם: "עשרת ימי **תשובה**". אולם יש לעיין, האם עשרה ימים אלו צריכים להיות ימי תענית, ויש בהם חובת זעקה ותחנונים, כחלק מעבודת התשובה לקרוע את גזר הדין. או שמהות ימים אלו בתשובה ותפילה, ואין בהם חיוב תענית. ונראה כי נחלקו בכך האשכנזים והספרדים:

"מנהג אשכנז מיוסד על השיטה שכל עשרת ימי תשובה הם בעצם **ימי צום ותענית**, שכן ימי גזר דין המחייבים תענית וסליחות ותחנונים הם מגדרי תענית של ימים אלו שימים אלו הם לפי דעתם ימים המחייבים בתענית, ומאוד החמירו בני אשכנז בתעניות אלו. וכפי שכתבו גדולי אשכנז, הראב"ה (ח"ב סימן תקמז) ואור זרוע (ח"ב סימן רנז) וז"ל, למדנו שצריכין כל ישראל **להתענות** ולבקש תחנונים בעשרה ימים אלו, עד שיתקרע עליהם גזר דין וירחמו עליהם מן השמים. **ולכן הסליחות** שנאמרים בימים אלו **מיוסדות על חובת התענית של ימים אלו**. ואכן הרבה מפיוטי הסליחות מזכירים העובדה שהם נאמרים מתוך צום, כגון בסליחות יום ראשון "שוקדים בצום לבם להכניע", או ערב ראש השנה בפיוט אל א-לוה

גדרי הסליחות והתקיעות בשופר בחודש אלול ובעשי"ת

"צעקה לכן קדמנו ליום דין ותקשיב, צום ותשובה שלמה חמתך ישוב", או סליחה ליום שני מעשרת ימי תשובה "סגפנו ביום זה ענותנו לא תשקץ", וכיוצא בזה בכמה פיוטים".

ואכן הרמ"א (סי' תקפא סע' ב) כתב: "והמדקדקים נהגו שכל אחד מתענה העשרה ימים, וכן נכון לעשות". ואם כן, מאחר ועשרת ימי תשובה הם ימי צום, דין התענית בימים אלו מחייב את אמירת הסליחות, כבכל תענית ציבור, שזועקים ומתפללים באמירת סליחות.

ואילו גאוני בבל נקטו שמהות עשרת הימים שבין ראש השנה ליום הכיפורים הם ימי תשובה, ואין בהם חיוב תענית, כדברי הרי"ף גיאות (הלכות תשובה) בשם רב האי גאון: "ולדעת זו אנו נוטין ועושין שעשרת ימי תשובה אלו ימי תשובה מקרו, ימי צום לא מקרו. ומעיקרא כי דריש רבנן "דרשו ה' בהמצאו" אלו עשרה ימים שבין ראש השנה ליום הכיפורים, לא למיקבענהו בתענית הוא דדריש, אלא להתפלל ולהתחנן ולהודות ולעמוד בתחנונים ולחזור בתשובה, וכי ההוא דאמרינן השב בינתיים מוחלים לו. תדע, שהרי מי שאינו מתענה בהם, לדברי הכל אין כופין אותו להתענות בשאר ימי תענית הקבועים, אלא כל הרוצה להתנדב ולהחמיר על עצמו להתענות מתענה". ועל סמך הבנה זו "לבני ספרד סומכים כידוע ברוב מנהגיהם ודיניהם אחר גאוני בבל, אין גדר עשרת ימי תשובה משום צום אלא מדין תשובה בעלמא. ולכן אין אמירת הסליחות קשורה לדין צום כלל, וזה ענין נפרד לגמרי".

נמצא איפוא כי נחלקו הספרדים והאשכנזים ביסוד מהותם של עשרת ימי התשובה. לדעת האשכנזים ימים אלו הם ימי תענית במהותם, ומשום כך אמירת הסליחות בימים אלו היא מכלל חובת הזעקה והתחנונים בימי תענית, וכחלק מעבודת התשובה לקרוע את גזר הדין. אולם לדעת הספרדים, מהות עשרת הימים שבין ראש השנה ליום הכיפורים הם ימי תשובה ותפילה ואין בהם חיוב תענית, ואמירת הסליחות היא חלק מעבודת התשובה בבקשת סליחה מהקב"ה.

תחילת אמירת הסליחות - מזמן שמתחילים ימי התשובה או מזמן שמתחילים ימי התענית בעשי"ת

ג. ומעתה מבואר שורש חילוקי המנהגים בין האשכנזים והספרדים, מאימתי מתחילים באמירת הסליחות. לדעת האשכנזים, יסוד אמירת הסליחות הוא מדין חובת זעקה ותחנונים של התענית בימי התשובה, ולכן מתחילים לאומרם רק בזמן שמתענים בימי התשובה - והיינו ארבעה ימים לפני ראש השנה, כדברי המשנ"ב (סי' תקפא ס"ק ו) "ועומדים באשמורת לומר סליחות ביום ראשון שלפני ראש השנה, משום שהרבה נוהגים להתענות עשרה ימים עם יום הכיפורים. ולעולם יחסרו ארבעה ימים מראש השנה עד יום הכיפורים שלא יוכלו להתענות, דהיינו שני ימי ראש השנה, ושבת שובה וערב יום הכיפורים. לכך צריך להשלים ארבעה ימים קודם ראש השנה. וכדי שיהיה יום מסוים להתחלה, תיקנו יום ראשון בכל פעם".

אולם לדעת הספרדים, מהות הסליחות בתשובה ובקשת כפרה על החטאים, ללא קשר לדין התענית, ולפיכך אין כל סיבה להתחיל את אמירת הסליחות דווקא בזמן שמתחילים להתענות בימי התשובה, אלא אדרבה, ראוי להקדים ולומר סליחות כבר מזמן שמתחילים "ימי הרחמים" - בראש חודש אלול, המועד שעלה משה רבנו למרום לרצות את הקב"ה לאחר חטא העגל. ומאז נקבעו ימים אלו לשעת רחמים ועת רצון לבקש סליחה ולשוב בתשובה שלימה, ועל כן מן הראוי להתחיל לומר סליחות כבר בראש חודש אלול.

גדרי הסליחות והתקיעות בשופר בחודש אלול ובעשי"ת

פרק ב: אמירת הסליחות - חובת הציבור או היחיד

ד. ממוצא שורש חילוקי המנהגים בין האשכנזים והספרדים ביסוד גדר אמירת הסליחות, נבוא לדון האם אמירת הסליחות היא חובה המוטלת על הציבור, להוסיף בקשות לסליחה ולמחילה בסדר תפילתם. או שחיוב אמירת הסליחות מוטל על היחיד לומר סליחות, גם כשאנו מתפלל בציבור. והנה בענין אמירת י"ג מידות בציבור כתב בתרומת הדשן (סימן ח) "יראה, דיש ליחיד לומר י"ג מידות, ואף על גב דכתב באור זרוע במסכת תענית, דאין ליחיד לאומרו, ובמנהגים נמי נמצאו דעות שונות בזה. אמנם ראיתי בתשובה אחת מהגדולים כתב ידו, שהורה ליחיד לאומרו, וכתב דהואיל ומנהגים קב ונקי, תופשים עיקר לאומרו, יש לנהוג אחריהם. ונראה, דשפיר דמי ליחיד האומרו, שיאמר אותן בניגון ובטעמים, כאילו היה קורא אותם בתורה, ותו אין קפידא אפילו אי לא נתקן ביחיד, משום דהוי כתינוקות הקוראים פסוקים שבתורה, ותו אין קפידא, אפילו למאן דאמר, דאין היחיד אומר אותן, הואיל ופסוקים של תורה הם". ומבואר כי בדרך תפילה ובקשה מותר לומר י"ג מידות רק בציבור, וליחיד מותר לאומרו רק בטעמי המקרא, כדרך "הקורא בתורה". וכן נפסק בשו"ע (או"ח סי' תקס"ה) "אין היחיד רשאי לומר י"ג מידות דרך תפילה ובקשת רחמים, דדבר שבקדושה הם, אבל אם בא לאומרו דרך קריאה בעלמא אומרם".

ואילו לענין אמירת הסליחות, כתב הרמ"א (שם) "וכן אין ליחיד לומר סליחות או ויעבור". וכוונתו לחדש שלא רק "ויעבור", דהיינו י"ג מידות, אין ליחיד לומר, אלא גם את פיוטי ובקשות הסליחות אין לומר ביחידות, כדברי המשנה ברורה שם (ס"ק יג) "אף ד"ג מדות כבר כתבו המחבר [שאין לאומרום אלא בציבור], חזר ושנה הרמ"א בשם אור זרוע, דאפילו סליחות לחוד גם כן אין לומר ביחיד". ובאמת יש לדייק כן ממשמעות דברי הרמב"ם (הלכות תשובה פ"ג ה"ד) שכתב: "ונהגו כולם לקום בלילה בעשרה ימים אלו, ולהתפלל בבתי כנסיות בדברי תחנונים ובכיבושין", משמע כי חיוב אמירת הסליחות הוא רק בבתי הכנסיות, דהיינו חיוב המוטל על הציבור.

ומדברים אלו מתבאר כי תקנת חז"ל לומר סליחות היתה על הציבור הנמצא בבית הכנסת, אך היחיד הנמצא בביתו אינו בכלל התקנה, ואינו מחוייב באמירת הסליחות [ובאגרות משה (או"ח ח"ב סימן קה) כתב בתוך דבריו בנדון אמירת סליחות קודם חצות הלילה, כי יש צורך בג' תנאים לאמירת הסליחות: "לא סגי בעת רצון דציבור בית הכנסת, ועת רצון דעשרת ימי תשובה, אלא צריך גם עת רצון מצד הזמן של הלילה, שהוא מחצות ולהלן. וגם צריך עת רצון דבית הכנסת כמפורש ברמב"ם, וגם עת רצון דציבור, שסתם בית הכנסת הוא בציבור, וגם בלא זה הא ציבור צריך בשביל אמירת י"ג מדות"].

גדרי הסליחות והתקיעות בשופר בחודש אלול ובעשי"ת

אולם מאידך גיסא, המשנה ברורה (ס"ק יג) הביא את דברי האחרונים שתמהו על דברי הרמ"א שאין היחיד יכול לומר **סליחות** "למה לא יאמר היחיד סליחות דהוא תחנונים בעלמא, והסכימו **דסליחות בלא י"ג מידות יכול יחיד לומר**".

הרי לנו מחלוקת בין הרמ"א והאחרונים האם חיוב אמירת הסליחות מוטל על **הציבור** [רמ"א], או על **היחיד**. לדעת הרמ"א, אמירת הסליחות היא חובה המוטלת על **הציבור**, והיחיד אינו רשאי לאומרם. אולם לדעת האחרונים המובאים במשנ"ב, אמירת הסליחות היא חיוב המוטל על **היחיד**, וגם היחיד אומרם.

עיקר הסליחות - אמירת "עננו" מדין התענית או הזכרת י"ג מידות של רחמים מדין בקשת סליחה

ה. ונראה לבאר את שורש המחלוקת, על פי המבואר לעיל ביסוד חילוקי המנהגים האם עשרת ימי תשובה הם ימי תענית במהותם [אשכנזים], או רק ימי תשובה [ספרדים], היות ומחילוקי המנהגים מסתעף הבדל יסודי נוסף בין מנהגי הספרדים והאשכנזים - מהו עיקר אמירת הסליחות בעשרת ימי תשובה ובחודש אלול, ונבאר הדברים.

בדברי הגמרא מצינו שני סוגי תפילות המיוחדות לעתות צרה.

[א] במשנה במסכת תענית (פ"ב מ"ד) מוזכר נוסח שבע הברכות שאומרים בתפילה בתענית "מִי שְׁעָנָה [לאברהם אבינו בהר המוריה, לאבותינו על ים סוף, ליהושע בגלגל, לשמואל במצפה, לאלהו בהר הכרמל, ליונה במעי הדגה, לדוד ולשלמה בנו בירושלים] הוּא יַעֲנֶה אֶתְכֶם וְיִשְׁמַע קוֹל צַעֲקַתְכֶם הַיּוֹם הַזֶּה". ותפילה זו היא הפצרה **מדין זעקה והתרעה שבתעניות**, שכן חובת זעקה שבתעניות מחייבת בקשות בצורה של בקשה, שה' ישמע ויקבל את התפילה שיסיר את הצרה ואת הגזירה, וכבקשת אליהו הנביא (מלכים א יח, לז) **עֲנֵנִי ה' עֲנֵנִי**, שה' יענה לו מיד להסיר את הצרה.

[ב] סדר אמירת י"ג מידות של רחמים, המובא במסכת ראש השנה (יז, ב) "**וַיַּעֲבֹר ה' עַל פְּנֵי וַיִּקְרָא** (שמות לד, ו), אמר רבי יוחנן אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאומרו, מלמד שנתעטף הקב"ה כשליח צבור והראה לו למשה לסדר תפילה, אמר לו כל זמן שישראל חוטאים יעשו לפני כסדר הזה ואני מוחל להם. אמר רב יהודה, ברית כרותה ל"ג מידות שאין חוזרות ריקם, שנאמר (שם פסוק י) **הִנֵּה אֲנִי כֹרֵת בְּרִית**". ויסוד אמירת י"ג רחמים, מדרכי קבלת סליחה ומחילה, שה' מאיר פנים לעם ישראל ומכפר להם עוונותיהם, ועיקר גדרם הם **מגדרי הכפרה והתשובה**. וכפי שאכן היה בלוחות שניות שעצם גזירת הכליה כבר התבטלה, אלא שעדיין לא היו רצויים לה', ובגלל י"ג מידות הרחמים מחל להם ה' עד שאמר "סלחתי כדברך".

ואמנם המעיין בסדרי הסליחות הנאמרות בחודש אלול ובעשרת ימי תשובה, יראה כי מלבד הפיוטים ופזמוני הסליחות והבקשות של גדולי הפייטנים, עיקר יסוד הסליחות הושתת על **אמירת י"ג מדות הרחמים**, הנאמרות **מידי יום** כמה פעמים. ועל אמירת "עננו" בכל יום, בסיום הסליחות.

ומתוך כך מסיק הרב גרינוולד [בהמשך לדבריו המובאים לעיל **אות ב**] "על פי המבואר לעיל נראה דחלוקים מנהג אשכנז ממנהג ספרד **בהגדרת עיקר גדר הסליחות**. למנהג אשכנז - יסוד הסליחות הוא **מדין חובת זעקה ותחנונים של תענית** של עשרת ימי התשובה, ולכן **עיקר הסליחות הוא אמירת עננו**, שהיא מהווה קיום דין זעקה ובקשה והתרעה הנובעת מדין התענית, כמבואר במסכת תענית. אולם לבני ספרד - אמירת הסליחות אינה נובעת משום חובת זעקה של תענית, שכן לדעתם עשרת ימי תשובה אינם

גדרי הסליחות והתקיעות בשופר בחודש אלול ובעשי"ת

ימי צום אלא ימי תשובה על חטאים, וממילא **גדר הסליחות עיקרו מצד י"ג מידות הרחמים**, שהן כאמור מדין תשובה ומחילה על חטאים, כמבואר בגמרא בראש השנה שכל זמן שישראל חוטאים יעשו כסדר הזה והקב"ה מוחל להם".

ו. ומעתה נראה כי השאלה האם אמירת הסליחות מוטל על **הציבור**, או על **היחיד**, תלויה בהבנת הגדרת עיקר הסליחות.

לפי מנהג **הספרדים** שאמירת **י"ג מידות של רחמים היא עיקר אמירת הסליחות**, מסתבר שחובת הסליחות מוטלת על **הציבור**, שהרי אם אין מנין עשרה, אי אפשר לומר את י"ג המידות, שהם עיקר הסליחות, כפי שנפסק בשו"ע הנ"ל "אין היחיד רשאי לומר שלש עשרה מידות דרך תפילה ובקשת רחמים, דדבר שבקדושה הם". ועל כן כאשר תיקנו לומר את הסליחות, שעיקרם י"ג מידות, חייבו את הציבור המתאסף בבית הכנסת, לומר את הסליחות. אבל על היחיד הנמצא בביתו, אין חיוב אמירת סליחות, שהרי אינו יכול לומר ביחידות את י"ג מידות בדרך תפילה ובקשת רחמים.

ואילו מנהג האשכנזים שעיקר הסליחות הוא **אמירת עננו**, המהווה קיום דין זעקה ובקשה הנובעת מדין התענית, ולכן אין כל סיבה שחיוב זה מוטל דווקא על ציבור, ואדרבה, חיוב זה מוטל על כל יחיד ויחיד, לזעוק ולבקש בעשרת ימי תשובה שמתענים בהם, ואף כשנמצא בביתו מוטל עליו חיוב אמירת הסליחות.

פרק ג: נשים באמירת סליחות

ז. בימינו, ברוב הקהילות, אין הנשים נוהגות לומר את הסליחות, לא הנשים הספרדיות מראש חודש אלול ואילך, ולא הנשים האשכנזיות מהיום הראשון שלפני ראש השנה ואילך.

אולם נדמה, כי עד לא מכבר, בחלק מקהילות אשכנז היו הנשים מתאספות לומר סליחות עם הציבור. המקור לכך הוא דברי המג"א בהלכות קריאת שמע שכתב על המובא ברמ"א (או"ח סי' פח סעי' א) "יש שכתבו שאין לאשה נדה בימי ראייתה להיכנס לבית הכנסת, או להתפלל, או להזכיר השם, או ליגע בספר. ויש אומרים שמותרת בכל, וכן עיקר. אבל המנהג במדינות אלו כסברא ראשונה. ובימי ליבון נהגו היתר. ואפילו במקום שנהגו להחמיר, בימים נוראים וכהאי גוונא, שרבים מתאספים לילך לבית הכנסת, מותרים לילך לבית הכנסת כשאר נשים, כי הוא להן עצבון גדול שהכל מתאספים והן יעמדו חוץ". וכתב המג"א (ס"ק ג; הובא בשו"ע הרב סעי' ב) "נראה דמיום ראשון של סליחות ואילך מיקרי ימים נוראים לכל כהאי

גדרי הסליחות והתקיעות בשופר בחודש אלול ובעשי"ת

גוונא". כלומר, מותר לנשים נידות ללכת לבית הכנסת מהיום הראשון של אמירת הסליחות, כדי שלא יגרם להן "עיצבון גדול" היות "שהכל מתאספים והן יעמדו חוץ".

ומתבאר איפוא בדבריהם, שמהיום הראשון לאמירת הסליחות, נהגו הנשים להתאסף בבתי הכנסת לאמירתם. ובספר אוצר מנהגי חב"ד, הביא שגם נשות האדמו"רים נהגו לומר סליחות, ועשו מנין מיוחד בשבילם.

ויש לדון האם מנהג זה נובע מהחיוב המוטל על הנשים לומר סליחות, או שאין זה אלא מנהג שנהגו הנשים להחמיר על עצמן לומר סליחות, אך אין זה בתורת חיוב.

חיוב נשים בתפילה

ח. ונראה לדון בשאלה האם נשים חייבות בסליחות, בהקדם דברי הפוסקים האם נשים חייבות בתפילה. במשנה (ברכות פ"ג מ"ג) מפורש כי נשים חייבות בתפילה. ובטעם הדבר נאמר בגמרא (ברכות כ, ב) "דרחמי ניהו". והיינו, למרות שלכאורה היו צריכות להיפטר מחיוב תפילה, הואיל וזו מצות עשה שהזמן גרמא, שנשים פטורות מחיובה. אך היות ויסוד התפילה הוא "בקשת רחמים", גם נשים זקוקות לבקשת הרחמים, ומחויבות בתפילה.

ופסק בשו"ע (או"ח ס' קו סעי' ב) "נשים ועבדים, שאע"פ שפטורים מקריאת שמע, **חייבים בתפילה**, מפני שהיא מצות עשה שלא הזמן גרמא". וכתב המשנה ברורה (ס"ק ד) בביאור דברי השו"ע: "כל זה לדעת הרמב"ם, שרק זמני התפילה הם מדברי סופרים, אבל עיקר מצות תפילה היא מן התורה, שנאמר ולעבדו בכל לבבכם, איזו עבודה שהיא בלב הוי אומר זו תפילה, אלא שאין לה נוסח ידוע מן התורה ויכול להתפלל בכל נוסח שירצה ובכל עת שירצה. ומשהתפלל פעם אחת ביום או בלילה יצא ידי חובה מן התורה. וכתב המג"א שעל פי סברא זו נהגו רוב הנשים שאין מתפללין שמונה עשרה בתמידות שחר וערב, לפי שאומרות מיד בבוקר סמוך לנטילה איזה בקשה, ומן התורה יוצאות בזה, ואפשר שאף חכמים לא חייבו יותר. אבל דעת הרמב"ם שצריך מצות תפילה היא מדברי סופרים, שהם אנשי כנסת הגדולה שתיקנו שמונה עשרה ברכות על הסדר להתפלל אותן שחרית ומנחה חובה וערבית רשות. ואף על פי שהוא מצות עשה מדברי סופרים שהזמן גרמא, והנשים פטורות מכל מצות עשה שהזמן גרמא אפילו מדברי סופרים, כגון קידוש הלבנה, אע"פ כן חייבו אותן בתפילת שחרית ומנחה כמו אנשים הואיל ותפילה היא בקשת רחמים". והכריע המשנה ברורה: "וכן עיקר [כדעת הרמב"ם], כי כן דעת רוב הפוסקים, וכן הכריע בספר שאגת אריה. על כן יש להזהיר לנשים שיתפללו שמונה עשרה".

ובספר נפש הרב (עמ' קצט) הובאו דברי הגרי"ד סולובייצ'יק בשם זקנו הגר"ח מבריסק שאמר על דברי המג"א "שדבריו תמוהים מאד, והם כשגגה שיצאה מלפני השליט, דפשטות לשון המשנה והרמב"ם והשו"ע בודאי מורה שהנשים חייבות להתפלל תפילת שמונה עשרה בנוסח שתקנו חכמים, ולא סתם לומר מודה אני בעלמא. ועוד דהרמב"ם כתב (הלכות תפילה פ"א ה"ב) אלא חיוב מצוה כך הוא, שיהא אדם מתחנן ומתפלל כל יום ומגיד שבחו של הקב"ה, ואחר כך שואל צרכיו שהוא צריך להם בבקשה ובתחינה, ואחר כך נותן שבח והודיה לה' על הטובה שהשפיע לו, עכ"ל. ובאמירת מודה אני ליכא אלא הודיה. ואפילו

גדרי הסליחות והתקיעות בשופר בחודש אלול ובעשי"ת

אומרת איזו בקשה סמוך לנטילה, הרי עדיין חסר כאן במצות תפילה דאורייתא דבעינן דוקא שבח, בקשה, ורק אחר כך הודיה".

נמצא כי לכל הדעות נשים מחוייבות בתפילה, אלא שיש מחלוקת כיצד יוצאות ידי חיובן. לפי המג"א בדעת הרמב"ם, נשים אינן מחוייבות להתפלל תפילת שמונה עשרה, אלא די להן ב"איזה בקשה". אולם לדעת הרמב"ן, וכן לפי הגר"ח בדעת הרמב"ם, נשים חייבות להתפלל תפילת שמונה עשרה בנוסח שתיקנו חכמים.

הסליחות - חלק מהתפילה

ט. והנה יש לברר האם הסליחות הן חלק בלתי נפרד מהתפילה.

הרמ"א (או"ח סי' תקפא סעי' א) פסק: "יש מקומות נוהגים שהמתפלל סליחות, מתפלל [כשליח ציבור] כל היום". ובטעם הדבר כתב המג"א (ס"ק ז) "שהמתחיל במצוה אומרים לו גמור". והקשה בשו"ת בנין שלמה (סימן לז) "מה ענין זה למתחיל במצוה, דהתם דעוסק במצוה אחת צריך לגמור אותה. אבל הכא המצוה שהתחיל דהיינו תפילת הסליחות כבר גמרה, ותפילות שחרית ומנחה **מצוות אחרות הן**. וכי שמענו דין שכזה שמי שהתפלל שחרית בכל שבת ויו"ט, מתפלל אף מוסף ואף מנחה מטעם המתחיל במצוה, אתמהא". ומחמת קושיא זו ביאר טעם אחר מדוע תיקנו שהמתפלל סליחות מתפלל כש"ץ במשך כל אותו היום, כי **"נתנו לו פיצוי ששייך לו כל התפילות שבאותו היום, שאם ירצה לירד לפני התיבה אין רשאים לעכב עליו. ועיקר הטעם, כדי שלא לנעול דלת בפני האנשים המקבלים על עצמם לשרת לפני התיבה בציבור בדבר שאינו לפי כבודם, דאמירת הסליחות הוא קל טובא כנגד התפילה שתיקנו אנשי כנסת הגדולה, ולדעת הרמב"ם תפילה הוא דאורייתא, ואין השכר גדול כל כך כמו שכר היורד לפני התיבה. ולפיכך נתנו לו פיצוי כדי שירצו בני אדם להזדקק למצוה זו, ומיהו פשוט דאם ירצה למחול מוחל"**.

אולם בספר נפש הרב (עמ' קצט) הובא בשם הגרי"ד סולובייצ'יק ליישב את קושיית הבנין שלמה על המג"א: "והנראה לומר בזה דתפילת מנחה אין לה שום קשר עם תפילת מוסף, וכן תפילת מוסף אין לה שום קשר עם תפילת שחרית. ולכך לא שייך לומר שבכל שבת ויו"ט שהש"ץ שהתפלל שחרית יש לו להתפלל גם מוסף וגם מנחה, מטעם המתחיל במצוה אומרים לו גמור, **דמצוות נפרדות הן**. אך בסליחות נראה לומר דאם למשל ישכים אחד לומר סליחות, ואחר כך ילך לו לישון ולא יתפלל לא שחרית ולא מנחה באותו היום, שאף ידי חובת הסליחות לא יצא. **דכל יסוד ענין הסליחות היינו בתורת הקדמה לשאר תפילות היום**, ומאחר שכן שפיר ניחא סברת המג"א שהמתפלל סליחות יתפלל גם שחרית, וגם מנחה. דהכל המשך אחד, דהסליחות הן הן ההקדמה לשאר תפילות היום, ושפיר שייך לומר שהמתחיל במצוה אומרים לו לגמור כל אותה המצוה".

ומבואר בדבריו, כי הסליחות הם חלק בלתי נפרד מהתפילה, ונתקנו כהקדמה לתפילה.

י. ויתכן שמטעם זה, תיקנו את סדר אמירת הסליחות בהתאמה לסדר התפילה, כמבואר בדברי הלבוש (או"ח סי' תקפא) "סדר הסליחות שנתקנו כולם על סדר התפילה של כל היום, כי הפסוקים שקודם הסליחות הם כנגד פסוקי דזמרה, **והסליחות עם הי"ג מידות** שאומרים בין כל אחת ואחת **הם במקום**

גדרי הסליחות והתקיעות בשופר בחודש אלול ובעשי"ת

תפילת שמונה עשרה, שעיקר התפילה הוא י"ג מידות. ואחר כך נופלים על פניהם כמו אחר כל התפילות ומסיימין ואנחנו לא נדע, לכך אומרים אחריהם קדיש שלם עם תתקבל כמו אחר גמר כל תפילות השנה".

ובספר הררי קדם (ראש השנה סי' א) כתב להוכיח כדברי הלבוש, שהסליחות הם כסדר התפילה, מדברי הגמרא במסכת ראש השנה (יז, ב) "אמר ר' יוחנן אלמלא מקרא כתוב ["ויעבור ה' על פניו ויקרא"] אי אפשר לאמרו, מלמד שנתעטף הקב"ה כשליח ציבור, והראה לו למשה סדר תפילה, אמר לו כל זמן שישראל חוטאים יעשו לפני כסדר הזה ואני מוחל להם". וביאר הגרי"ד: "בלשון הגמרא מבואר דסליחות חשיב כסדר תפילה, ולכך יש בו דין ש"ץ, דיש בו כל דיני שמונה עשרה, ונפק"מ שצריך לעמוד בסליחות כשמונה עשרה דצריך עמידה. ונראה לבאר בזה דיעוין ברמב"ם (הלכות תפילה פ"א ה"ב) שכתב, אלא חיוב מצוה זו כך הוא, שיהא אדם מתחנן ומתפלל בכל יום ומגיד שבחו של הקב"ה, ואחר כך שואל צרכיו שהוא צריך להם בבקשה ובתחינה, עכ"ל. והיינו דהלכה הוא בשמונה עשרה שצריך לסדר שבחו של מקום ואח"כ יתפלל, ומקור הדין בברכות (לב, א). ועל כן גם בסדר סליחות דהוי סדר תפילה גמור ככל שמונה עשרה, ויש בו אשרי בתחילה, ותחנון ואמירת קדיש עם תתקבל, ככל סדר תפילה, וכמבואר כל זה בלבוש".

ולפי המבואר לעיל, הם הם הדברים, מכיון שהסליחות הם חלק בלתי נפרד מהתפילה, ונתקנו כהקדמה לתפילה, הרי שגם סדר אמירת הסליחות מקביל לסדר התפילה.

ואם כנים הדברים, מאחר והסליחות הם חלק מהתפילה, נראה כי לאור המבואר לעיל שנשים חייבות בתפילה, הן חייבות גם באמירת הסליחות, שהם ההקדמה לתפילה.

[בשעת מסירת השיעור [חודש אלול תשע"ב] התארח בביתי בלוס אנג'לס, ידידי רבי יהודה דרעי, רבה הראשי של באר שבע, וטען כי אמירת הסליחות נחשבת כמצות עשה שהזמן גרמא [שהרי לא אומרים סליחות כל השנה אלא רק בחלק מימות השנה], ולכן ודאי שהנשים אינן חייבות לאומרם. ודימה את אמירת הסליחות לתפילת ערבית שנשים פטורות ולא קיבלו על עצמם להתחייב בתפילת זו, והוא הדין בסליחות. אולם השבתי לו על אתר, כי אין זו טענה כלל וכלל, שהרי בסוגיית הגמרא במסכת ברכות השיבו לשאלה שכל תפילה היא מצות עשה שהזמן גרמא, כי אע"פ כן, התפילה היא "רחמי", אשר גם נשים חייבות בה. ולכן מחמת סברא זו, כשם שהן חייבות בתפילה, נחייב אותן בסליחות].

חיוב נשים באמירת י"ג מידות

יא. הנה כי כן, לעיל [אות ז] נתבאר כי באשכנז היו הנשים מתאספות לומר סליחות עם הציבור. ואילו בקהילות הספרדים לא מצינו שהנשים נהגו להשכים לאמירת הסליחות. ונראה להסביר את טעם חילוקי המנהגים, לשיטתם בהבנת עיקר אמירת הסליחות.

למנהג האשכנזים שעיקר הסליחות הוא אמירת עננו, המהווה קיום דין זעקה ובקשה והתרעה הנובעת מדין התענית, נתבאר לעיל שחיוב הסליחות מוטל על כל יחיד ויחיד, לזעוק ולבקש בעשרת ימי תשובה

גדרי הסליחות והתקיעות בשופר בחודש אלול ובעשי"ת

שמתענים בהם. ולכן מובן שגם נשים מחויבות באמירת סליחות, שהרי ודאי גם הן צריכות לזעוק ולבקש בעשרת ימי תשובה, ככל יחיד החייב באמירת סליחות. וכפי שנתבאר לעיל, שהסליחות הם חלק מהתפילה ולכן כשם שנשים חייבות בתפילה הן גם חייבות באמירת הסליחות.

ברם למנהג **הספרדים** שאמירת י"ג מידות של רחמים היא עיקר אמירת הסליחות, נתבאר לעיל שחובת הסליחות מוטלת על הציבור, שהרי אם אין מנין עשרה, אי אפשר לומר את י"ג המידות, שהם עיקר הסליחות [כפי שנפסק בשו"ע]. ולפי זה לכאורה נשים אינן יכולות להתחייב באמירת סליחות, מכיון שאינן יכולות לומר י"ג מידות בציבור, שהרי י"ג מידות הן "דבר שבקדושה", וכל "דבר שבקדושה" נאמר רק בעשרה זכרים (או"ח סי' נה סע' א ובמשנ"ב ס"ק ג). וכפי שנקט בשו"ת משנה הלכות (ח"ד סימן עח) "דודאי אסור לנשים לומר שום דבר שבקדושה, וי"ג מידות הנאמרין רק בציבור בכלל הוא, ואפילו עשו לעצמן מנין נשים. אך ודאי אם הן מתפללות עם הציבור אומרות כל התפילות שהציבור אומרים, כיון דאיכא עשרה זכרים גדולים, וזה פשוט".

יב. אולם בספרנו רץ כצבי - ירח איתנים (סימן ד) נתבאר, כי דבריו של המשנה הלכות נתייסדו על ההנחה שטעם אמירת י"ג מידות בציבור הוא משום שהם "דברים שבקדושה", ולכן נקט שמאחר ועשר נשים אינן נחשבות כ"ציבור" לענין אמירת דברים שבקדושה, אי אפשר לומר י"ג מידות בציבור של נשים. וביארנו שם שיש הבדל בין רבים לבין ציבור, בהקדם דברי הגמרא (סנהדרין עד, א) "עכו"ם שאנס ישראל לעבור על אחת ממצוות התורה, אמר רבי יעקב, בפרהסיא, יהרג ואל יעבור". ואמרו שם: "אין פרהסיא פחותה מעשרה בני אדם". ונחלקו האחרונים אם נשים נכללו במנין עשרה לדין זה. המנחת חינוך (מצוה רצו אות י) כתב: "בגמרא שם מבואר דכתיב ונקדשתי בתוך בני ישראל, ויליף תוך תוך ועדה עדה ממרגלים מה להלן עשרה אף כאן עשרה, וכן הוא בברכות (כא, ב) ובמגילה (כג, ב) גבי אין אומרים דבר שבקדושה פחות מעשרה מלימוד ונקדשתי דאיתא תוך תוך. ועיין רמב"ם (הלכות תפילה פ"ח ה"ד) דצריך שיהיו עשרה גדולים ובני חורין, כמבואר בגיטין (לח, ב) דרבי אליעזר שחרר עבדו להשלימו לעשרה. ואם כן נראה דכאן נמי צריך דוקא להיות זכרים ובני חורין, וצ"ע אמאי אינו מבואר בר"מ כאן דצריך דוקא אנשים בני חורין, ולחלק בין כאן להתם צ"ע". כלומר, לדעת המנחת חינוך "עשרה" בהלכות קידוש ה' הם רק עשרה גברים ולא נשים.

אולם לדעת רבי יוסף ענגיל בספרו גליוני הש"ס (סנהדרין עד, ב ד"ה מה להלן) גם נשים נכללות במנין עשרה לדין קידוש השם בפרהסיא. הגר"י ענגיל הביא את דברי הרוקח שחייב זימון בעשרה הוא דווקא בעשרה ישראלים זכרים גדולים, מאחר ובסוגיא בסנהדרין מבואר ש"פרהסיא" היינו עשרה, וכפי שנלמד מ"עדת המרגלים" שהיו עשרה גדולים וזכרים, וכתב הגר"י ענגיל על דברי הרוקח: "והם חידוש דלא יהיה חיוב קידוש השם רק בפני עשרה זכרים דייקא, ולשון הש"ס דכאן דאמר תחילה אין פרהסיא פחותה מעשרה בני אדם, פשוט דגם אשה בכלל בן אדם, ואם כן הרי לא חידש הש"ס אחרי זה רק דבעינן ישראלים, אבל לא דניבעי נמי זכרים. ומיהו לענין קטנים יש לומר מסברא דבפני קטנים לא הוי קדושת השם, כיון דאין להם דעת".

ובביאור מחלוקת המנחת חינוך ורבי יוסף ענגיל, כתב הרב חיים ג'קטר (קובץ בית יצחק חלק כב עמ' 300) שיש להבדיל בין "ציבור" ל"רבים". עשרה זכרים בני חורין מוגדרים כ"ציבור", אולם נשים אינן בכלל "ציבור", כדברי הגמרא בברכות שהבאנו לעיל ש"אפילו מאה נשים כתרי גברי דמיין", ופירשו התוספות "לענין קיבוץ תפילה ולענין כל דבר שבעשרה". ולכן בכל דבר שבקדושה שצריך "ציבור", אין

גדרי הסליחות והתקיעות בשופר בחודש אלול ובעשי"ת

נשים בכלל. ולכן לדעת המנחת חינוך, שמצות קידוש השם בפרהסיא צריך נוכחות של "ציבור" לחייב ישראל להיכנס, אין נשים בכלל מניין עשרה לקידוש השם.

אולם רבי יוסף ענגיל סובר "שהדרישה לעשרה בענין קידוש השם בנסיבות מסוימות היא לנוכחות **"רבים"**, ולא **"ציבור"**. אשה אינה יכולה להיות חלק **מציבור**, אולם היא יכולה להיות חלק **מרבים**. הסברא לכך שבנוכחות רבים אנו מתמקדים ברושם על המסתכלים שזה מסר נפשו להקב"ה כדי לא לעבור איסור, ולמה יש לחלק בין נשים וגברים בענין זה, ששניהם מתעוררים מזה שעדים הם למסירות נפש לבורא. ולכן הגיוני לומר שגם נשים יכולות להרכיב אגודת בני אדם המוגדרת על פי הלכה כרבים. קצת ראיה לכך ניתן לשאוב משו"ת אגרות משה (או"ח ח"א סי' קלט ענף ו) שפסק שנשים הן בכלל מנין ס' ריבוא הדרוש להגדרת רשות הרבים לפי שיטת רש"י ועוד ראשונים (עי' עירובין נט, א; וביאור הלכה סי' שמה ד"ה ו"א שכל, לסיכום השיטות בנדון). ניתן לומר שכמו שמתי שהדרישה לרבים הי' ס' ריבוא, נשים בכלל, במקביל מתי שדורשים עשרה להיות מוגדר כרבים, נשים בכלל".

מסיים הרב ז'קטר: "ואין ליישם את הכלל "מאה נשי כתרי גברי דמי", שזה שייך אך ורק שדורשים נוכחות **ציבור**, אבל לא במקרה שדורשים אסיפה של **רבים**".

ועל פי זה נתבאר, כי לעשר נשים אמנם אין דין **"ציבור"** לענין אמירת דבר שבקדושה, אולם הן שפיר נחשבות כ"**רבים**" לענין זה שביכולתן לומר י"ג מידות, מכיון שטעם אמירת י"ג מידות בציבור הוא, שהקב"ה הבטיח כי אינו מואס תפילת **רבים**, ובשל כך עיקר התקנה היתה לאומרם רק ברבים, כי בהתכנסות של רבים מתגלה יותר מידת רחמיו של הקב"ה. ולכן גם כאשר יש עשר נשים, שפיר יש בהתכנסותן גילוי למידת רחמיו של הקב"ה, ומותר להן לומר י"ג מידות.

ולאור כל זה נמצא כי גם למנהג **הספרדים** שאמירת י"ג **מידות של רחמים היא עיקר אמירת הסליחות**, יתכן שנשים חייבות באמירת הסליחות, שהרי שפיר יכולות לומר י"ג מידות, כמבואר לעיל.

עמידה בסליחות

יג. ברוב המקומות נהגו לעמוד בשעת אמירת י"ג **מידות**, והטעם לכך, כי י"ג מידות הם "דבר שבקדושה" [כמובא לעיל **[אות ד]** מדברי השו"ע], ופסק הרמ"א (או"ח סי' נו סע' א) שיש לעמוד בעת אמירת דברים שבקדושה. ונשאלת השאלה האם יש לעמוד גם בעת אמירת **הסליחות**, או רק בשעת אמירת י"ג מידות. ונראה כי הדבר תלוי בחילוקי המנהגים בין האשכנזים והספרדים.

לעיל **[אות י]** נתבאר מדברי הלבוש כי "**הסליחות עם י"ג מידות** שאומרים בין כל אחת ואחת **הם במקום תפלת שמונה עשרה**", וביאר הגרי"ד "דסליחות חשיב כסדר תפילה, ולכך יש בו דין ש"ץ, די שבו כל דיני שמונה עשרה, ונפק"מ **שצריך לעמוד בסליחות** כשמונה עשרה דצריך עמידה". ומבואר שיש לעמוד לא רק בשעת אמירת י"ג מידות אלא גם בעת אמירת **הסליחות**, היות והסליחות עם י"ג מידות הם במקום תפלת שמונה עשרה.

ואמנם למנהג **הספרדים** שאמירת י"ג **מידות של רחמים היא עיקר אמירת הסליחות**, שפיר מובן, שיש לעמוד לא רק בשעת אמירת י"ג מידות אלא גם בעת אמירת **הסליחות**, היות וה**סליחות בצוותא עם י"ג מידות**, מהווים ביחד את עיקר בקשת הסליחות, בהיותם "במקום תפלת שמונה עשרה".

ברם למנהג האשכנזים שעיקר הסליחות הוא **אמירת ענוו**, לזעוק ולהתריע מדין התענית, אין כל סיבה לקשר ולחבר את אמירת הסליחות לאמירת י"ג מידות ולומר שצריך לעמוד גם באמירת הסליחות, ואף אם

גדרי הסליחות והתקיעות בשופר בחודש אלול ובעשי"ת

צריך לעמוד בעת אמירת י"ג מידות זהו מחמת הצורך לעמוד בעת אמירת דברים שבקדושה, ואין זה מחייב לעמוד גם בעת אמירת הסליחות.

פרק ד: אמירת תחנון בסליחות כאשר חתן או בעל ברית נמצאים בבית הכנסת

יד. בסיום אמירת הסליחות נקבע לומר תחנון בנפילת אפים. והנה בשו"ע (או"ח סי' קלא סע' ד) נפסק: "נהגו שלא ליפול על פניהם בבית הכנסת ביום מילה ולא כשיש שם חתן". וכתב ידידי רבי משה שטרנבוך בשו"ת תשובות ונהגות (ח"ה סימן קעג אות ב) "נסתפקתי כשאומרים סליחות ויש שם בעל ברית ומוהל, האם יאמרו תחנון בסוף סליחות, או לא". צדדי הספק הם: מחד גיסא, אין לבטל את אמירת התחנון בסליחות כי "עיקר הטעם שלא לומר תחנון עם בעל ברית או חתן הוא, מפני שיש לשמוח עמו, ובתחנון שאומרים בכוונה וכפי שאומרים כי שמע ה' קול בכי, אינו ראוי לומר כשיש חתן [או בעל ברית] שראוי לשמוח עמו. אבל בסליחות שכולו לתחנונים, לא שייך לומר שראוי לשמוח ואין הזמן להתחנון". אולם מאידך כתב הגר"מ שטרנבוך: "במקום אחר (ח"ד סימן קלד) ביארנו שהעולם טועים במה שאומרים את הסליחות בכוונה, ואת התפילה כרגיל כל השנה. כי האמת היא ש**עיקר מטרת אמירת הסליחות בימים אלו היא להטעים את התפילה גופא**, אבל העיקר הוא התפילות גופא. שאנשי כנסת הגדולה גנזו בתוך התיבות סודות וסגולות שתהא כראוי באופן שתתקבל, ולכן אומרים את הסליחות לפני התפילה ולא לאחריה כשאר סליחות בתעניות, מפני **שיסודה הוא הכנה כדי שהתפילה תתקבל**. ולכן הש"ץ האומר סליחות הוא עצמו מתפלל, כדי להוכיח שזהו המשך. ואם כן כיון שבתפילה פוטרם מתחנון, כל שכן בסליחות". ובשו"ע (או"ח סי' תקפא סע' ג) נפסק: "אין נופלים על פניהם בערב ראש השנה בתפילה [כשאר ערב יום טוב, שאין נפילת אפים], אע"פ שנופלים על פניהם באשמורת בסליחות". ולכאורה היה מקום להביא ראיה מהלכה זו, שגם אם לא אומרים תחנון בתפילה, אין זה מחייב אי אמירת תחנון בסליחות. אולם הגר"מ שטרנבוך כתב שאין כל ראיה כי "בערב ראש השנה עיקרו שייך ללילה יותר משאר הימים, ולא שייך לקודם התפילה". כידוע, בערב ראש השנה מאריכים באמירת סליחות, ומסיבה זו הסליחות שייכות ללילה ואין הם נחשבות כהקדמה וחלק מתפילת שחרית. ולכן אם לא אומרים תחנון בתפילת שחרית בערב ראש השנה, אין זה משפיע על אמירת התחנון בסליחות בלילה, שאין קשורות לתפילת השחרית של ערב ראש השנה.

טו. ומצאתי מחלוקת בין פוסקי זמנינו בשאלה זו.

גדרי הסליחות והתקיעות בשופר בחודש אלול ובעשי"ת

לדעת הגרש"ז אויערבך, כאשר נוכח חתן בסליחות אין אומרים תחנון, אך כאשר בעל ברית נמצא בעת אמירת הסליחות, אם אומרים את הסליחות ביום לא יאמרו תחנון אבל בלילה יאמרו, כמובא בשמו בספר הליכות שלמה (ראש השנה פ"א סע' ה) "סדר נפילת אפים שבסוף סדר סליחות, אין אומרים אותו כשיש חתן. אבל כשיש בעלי ברית, כל שהתחילו לומר סליחות קודם עלות השחר, אומרים נפילת אפים. אבל אם התחילו אחר עלות השחר, אין אומרים. וכמו כן מקצרים הסליחות מפני החתן ובעלי הברית ומסיימים ב"כי לה' הרחמים והסליחות". ובהערות (דבר הלכה אות ח) ביאר מדוע יש לחלק בין חתן לבעל ברית: "דחתן זמן שמחתו הוא בין ביום ובין בלילה [ולכן אין אומרים תחנון גם בסליחות הנאמרות בלילה], מה שאין כן בעלי ברית, דלילה לאו זמן מילה הוא, ולכן כל שהתחילו בלילה, אומרים נפילת אפים, כיון דהוא קשור לסליחות שזמן בלילה. וכעין שכתבו הפוסקים לענין ערב ראש השנה, דכיון שהתחילו בלילה, אומרים נפילת אפים של סליחות גם ביום, אע"ג דבתפילת שחרית אין אומרים תחנון".

אולם הגר"ש ואזנר כתב בשו"ת שבט הלוי (ח"ד או"ח סימן נד אות ה) "לדידי פשוט דאומרים תחנון בהשכמה, דנפילת אפים של סליחות הוא חלק מנוסח סליחות המקובל, ואינו מתבטל בשום פנים גם אם יש שם חתן או סנדק ובעל ברית".

ואילו הגר"מ שטרנבוך [בהמשך דבריו המובאים לעיל] מחלק בין הסליחות הנאמרות קודם ראש השנה לבין הסליחות הנאמרות בעשרת ימי תשובה: "בעשרת ימי תשובה שהסליחות חשובים ביותר, וכמבואר ברמב"ם (הלכות תשוב פ"ג ה"ד), אין להקל ולפטור לפני התפילה, מפני שתחנון דסליחות חשוב מאד בימים אלו. ולפני ראש השנה דקיל תלוי במנהג, ואין לנו בזה הכרעה וינהגו כפי החלטת המתפללים או הרב שם".

יז. והנה בקובץ מבית לוי ח"ד עמ' קפ) הקשה ידידי רבי אברהם ברוידא, ראש כולל זכרון קעלם בבני ברק, על הוראת השבט הלוי שלא מבטלים אמירת תחנון בסליחות בנוכחות חתן או בעל ברית, מדברי הלבוש [לעיל אות י] "והסליחות עם הי"ג מידות שאומרים בין כל אחת ואחת **הם במקום תפילת שמונה עשרה**, שעיקר התפילה הוא י"ג מידות. **ואחר כך נופלים על פניהם כמו אחר כל התפילות**". ואם כן "משמע מדבריו דתחנון דסליחות הוא כתחנון דתפילה לכל פרטיו ולכל תקנת אמירתו, וממילא צ"ע מנלן לחלק לענין בעל ברית או חתן".

וממוצא דברים אלו נראה כי השאלה האם אומרים תחנון בסוף הסליחות כאשר נוכחים במקום חתן או בעל ברית, תלויה בחילוקי המנהגים בין האשכנזים והספרדים בהבנת גדר הסליחות.

ואמנם למנהג הספרדים שאמירת י"ג מידות של רחמים היא עיקר אמירת הסליחות, וכפי שנתבאר לעיל שמסיבה זו תיקנו את סדר אמירת הסליחות בהתאמה לסדר התפילה, והסליחות הם חלק בלתי נפרד מהתפילה, ונתקנו כהקדמה לתפילה. הרי ברור שאם יש פטור מתחנון בתפילה, גם באמירת הסליחות אין לומר תחנון, כי הסליחות הם ההקדמה לתפילה.

אולם למנהג האשכנזים שעיקר הסליחות הוא אמירת עננו, לזעוק ולהתריע מדין התענית, לכאורה אין קשר בין אמירת הסליחות לתפילת שחרית, והעובדה שאין אומרים תחנון כשנוכחים במקום חתן או בעל ברית אינה סיבה לבטל את נפילת האפים שבסליחות, ולכן הנפילת אפים של הסליחות היא חלק מנוסח הסליחות, ויש לאומרה.

גדרי הסליחות והתקיעות בשופר בחודש אלול ובעשי"ת

פרק ה: חובת היחיד וחיוב נשים בתקיעת שופר בחודש אלול

יח. הטור מביא את הטעמים לתקיעה בשופר בחודש אלול: "תניא בפרקי דרבי אליעזר (פרק מו) בראש חדש אלול אמר הקב"ה למשה (שמות כד, יב) עלה אלי ההרה, שאז עלה לקבל לוחות אחרונות. והעבירו שופר במחנה משה עלה להר, **שלא יטעו עוד אחר עבודה זרה**. והקב"ה נתעלה באותו שופר, שנאמר (תהלים מז, ו) עלה אלקים בתרועה וגו'. לכן התקינו חז"ל שיהיו תוקעים בראש חודש אלול בכל שנה ושנה, וכל החודש, **כדי להזהיר ישראל שיעשו תשובה**, שנאמר (עמוס ג, ו) אם יתקע שופר בעיר ועם לא יחרדו, **וכדי לערבב השטן**. וכן נוהגים באשכנז לתקוע בכל בוקר וערב, אחר התפילה". כשנדקדק בדבריו

לכאורה נאמרו שלושה טעמים לתקיעה בשופר בחודש אלול:

[א] זכר לתקיעה בשופר במדבר, שלא יטעו לעבוד עבודה זרה.

[ב] כדי להזהיר ישראל שיעשו תשובה.

[ג] לערבב השטן.

והקשה הבית יוסף על דברי הטור: "איכא למידק, שכבר הביא ראייה משופר שתקעו במדבר, ולמה ליה תו לאיתויי ראייה מאם יתקע שופר בעיר". כלומר, הטור הביא ראייה למנהג לתקוע בשופר בחודש אלול, כדי להימנע מחטאים ולחזור בתשובה, מהתקיעה בשופר במדבר, ואם כן מדוע הוצרך להביא לכך ראייה **נוספת** מהפסוק "אם יתקע שופר בעיר ועם לא יחרדו". ותרץ הבית יוסף: "יש לומר, משום דאיכא למידחי, דאף על פי שעל ידי שופר נמנעו ישראל במדבר מלחטוא אינו מפני שהשופר מיוחד לכך, דהוא הדין אם היו מעבירין **כרוז** היו נמנעים על ידו מלחטוא. לכך הביא מאם יתקע שופר בעיר ועם לא יחרדו, דמשמע שקול **השופר** גורם להחריד האדם מפחד ה' ומהדר גאווה".

ומשמע מדברי הבית יוסף, שיש טעם **אחד** לתקיעה בשופר בחודש אלול - כדי לעורר את העם באמצעות התקיעה בשופר לחזור בתשובה, כפי שהיה במדבר שעוררו את בני ישראל לחזור בתשובה לאחר חטא העגל על ידי תקיעת השופר בדווקא, ולא על ידי כרוז. ומכאן נלמד לדורות, שקול השופר מעורר לתשובה. וכמו שכתב בערוך השלחן (או"ח סי' תקפא סע' א) "ועל כי **השופר הציל את ישראל מהחטא**, וחודש אלול הוא חודש המעותד **לתשובה**, שהוא החודש האחרון מהשנה וקודם ימי הדין, וחכמי המוסר רמזו עליו מקרא דאני לדודי ודודי לי, שישגיח עלי לטובתי. וגם השופר מסוגל לתשובה, כדכתיב אם יתקע שופר בעיר ועם לא יחרדו, **ולפיכך נהגו כל ישראל לתקוע בשופר אחר התפילה כל החודש הזה**". [וזאת מלבד הטעם שהתקיעות נועדו "לערבב השטן"].

יט. אולם מדברי הלבוש (שם) משמע שהטעם לתקוע בשופר זכר לשופר שהיה במדבר הוא טעם אחד, ויש טעם נוסף, לעורר את העם לתשובה, כפי שנלמד מהפסוק "אם יתקע שופר בעיר ועם לא יחרדו", כדבריו: "**בראש חודש** תוקעים, **משום שבו עלה משה** רבנו עליו השלום להר סיני לקבל לוחות אחרונות, והעבירו שופר במחנה משה עלה להר, שלא יטעו ישראל עוד אחר עבודה זרה כמו שעשו בראשונה שטעו

גדרי הסליחות והתקיעות בשופר בחודש אלול ובעשי"ת

בחשבון ועשו את העגל. ואם כן על ידי אותו שופר נתעלה השי"ת ונתיירא שנמנעו ישראל מלחטוא, ועל זה נאמר עלה אלקים בתרועה. לכן אנו תוקעים גם כן כדי למנוע העם מחטא ועוון, כיון שעכשיו מתקרב הזמן של יום הדין שהקב"ה יושב בראש השנה ודן כל העולם כולו והרי הוא בעבור שיסורו מרע. ואחר כך כיון שהתחילו משום סור מרע, **תוקעים גם כן כל החודש**, שיעשו טוב, וסמך לדבר, תקעו בחודש שופר, משמע שיתקעו חודש שלם, והוא **כדי לעורר העם שיעשו תשובה** על הראשונות ויהיו גם חרדים על דבר ה' לעשות להבא להיות חרדים על דברו. כי קול השופר מחריד ומעורר, שנאמר אם יתקע שופר בעיר ועם לא יחרדו".

ומפורש בדבריו כי לתקיעת השופר בחודש אלול יש שני טעמים. הראשון, לתקוע **בראש חודש**, בבחינת "סור מרע", זכר לתקיעות במדבר שנועדו להפרישם מטעות עבודה זרה.

והשני, ממחרת ראש חודש וכל החודש, בבחינת "עשה טוב", לחזור בתשובה. ודבריו מדוקדקים במה שכתב הטור: "בראש חדש אלול אמר הקב"ה למשה עלי ההרה, שאז עלה לקבל לוחות אחרונות. והעבירו שופר במחנה משה עלה להר, שלא יטעו עוד אחר עבודה זרה... לכן התקינו חז"ל שיהיו תוקעים **בראש חודש אלול בכל שנה ושנה. וכל החודש**, כדי להזהיר ישראל שיעשו תשובה, שנאמר אם יתקע שופר בעיר ועם לא יחרדו". והיינו שני הטעמים, לתקוע **בראש חודש**, זכר לתקיעות במדבר. ולתקוע **בכל החודש**, כדי לעורר את העם לחזור בתשובה.

ואף שמדברי הלבוש והטור מתבאר כי הטעם לתקיעה בשופר זכר לתקיעות במדבר הוא הסבר רק לתקיעה בראש חודש אלול, ולא לתקיעה בכל ימי החודש [שהיא משום ההתעוררות לחזור בתשובה], הרוקח (סימן רז) כתב: "תוקעים בשופר מראש חודש אלול, כי כן התקינו שיהיו תוקעים ארבעים יום עד יום הכיפורים, על שם ארבעים יום אחרונים שעלה משה למרום, **ואמר לתקוע בכל יום כדי שלא יטעו עוד בעבודה זרה**".

ובדבריו מפורש שהתקיעות **בכל חודש אלול** הם זכר לתקיעות במדבר, ובפשטות זהו טעם אחר מהטעם לתקוע בשופר כל החודש, כדי לחזור בתשובה.

כ. כאמור לעיל, הטור הזכיר טעם נוסף לתקיעות בשופר בחודש אלול "כדי לערבב השטן". טעם זה מובא בהרחבה בדרכי משה (שם) בשם מנהגי רבי אייזיק טירנא: "מנהג לתקוע מראש חודש אלול עד ערב ראש השנה שהוא זכור ברית, ואז מפסיקים לתקוע. וחוזרים ותוקעים בראש השנה, וזהו שלשים יום. וסמך לדבר, תקעו **בחודש שופר** (תהלים פא, ד), דמשמע חודש שלם שהוא שלשים יום. **והכל כדי לערבב השטן**, שלא ידע מתי יהיה ראש השנה, ולכן נמי אין מברכין החדש תשרי".

וכתב הפרישה (ס"ק ג) בביאור הדברים: "הוקשה לו לרבינו [הטור], אם כן שהטעם כדי לעורר העם לתשובה, יותר היה לנו להעמיד לעם חכמים שידרשו ברבים בכל קהילה ויעוררו העם לתשובה. לכך אמר שהתקיעה בכל החודש היא גם כן לערבב השטן. אבל אין לומר שתוקעים משום האי טעמא לחודיה כדי לערבב. דאם כן מה יום מיומיום, ומאי שנא עכשיו דמערבבים השטן. אלא משום שישראל עושים תשובה והוא לא יעכב התשובה, אם כן ממילא צריך אתה לומר גם כן שעכשיו מזהירים ישראל יותר לעשות תשובה".

גדרי הסליחות והתקיעות בשופר בחודש אלול ובעשי"ת

ומבואר בדבריו, שהטעם לתקיעה בשופר "כדי לערבב השטן", אינו טעם בפני עצמו, אלא תוספת לטעם שתוקעים כדי לעורר את העם לתשובה, וכדי שהתשובה תתקבל, תוקעים בשופר "לערבב השטן".

לסיכום: נחלקו הפוסקים מהו הטעם לתקיעה בשופר בחודש אלול.

[א] לדעת הבית יוסף - הטעם לתקיעה בשופר הוא כדי לעורר את העם לחזור בתשובה, כפי שהיה במדבר שעוררו את בני ישראל לחזור בתשובה לאחר חטא העגל על ידי תקיעת השופר.

[ב] לדעת הלבוש - יש שני טעמים לתקיעה בשופר. הראשון, לתקוע **בראש חודש**, בבחינת "סור מרע", זכר לתקיעות במדבר שנועדו להפרישם מטעות עבודה זרה. והשני, ממחרת ראש חודש וכל החודש, בבחינת "עשה טוב", לחזור בתשובה.

[ג] לדעת הרוקח - הטעם לתקיעה בשופר **בכל חודש אלול** הוא זכר לתקיעות במדבר, ובפשטות זהו טעם אחר מהטעם לתקוע בשופר כל החודש, כדי לחזור בתשובה.

ועוד נתבאר בדברי הטור שתוקעים בשופר בחודש אלול "כדי לערבב השטן", אך אין זה טעם נפרד אלא תוספת לטעמים הנ"ל.

חובת נשים בתקיעה בשופר בחודש אלול

כא. ונראה נפק"מ בין הטעמים, האם גם נשים בכלל התקנה לשמוע קול שופר בחודש אלול.

אם הטעם שהתקיעות באלול הם זכר לתקיעות במדבר שנועדו להפרישם מטעות עבודה זרה שחטאו בעגל, כידוע לנשים לא היה חלק בחטא העגל, וכפי שהביא להלכה הטור (או"ח סימן תיז) "איתא בפרקי דרבי אליעזר (פרק מד) לפי שלא רצו נשים ליתן נזמיהן לבעליהן במעשה העגל, לכך נתן להן הקב"ה שכרן שיהיו משמרות ראש חודש יותר מהאנשים, ונשים בטלות בו ממלאכה". ולפי זה, מסתבר כי התקיעות במדבר לא נועדו עבורן, ולכן כנראה לא נכללו בתקנת התקיעות בחודש אלול.

אולם אם התקיעות בחודש אלול נועדו לעורר את העם לחזור בתשובה, כדברי הפסוק "אם יתקע שופר בעיר ועם לא יחרדו", בוודאי שגם הנשים בכלל התקנה לשמוע את קול השופר כדי להתעורר לחזור בתשובה.

ולפי האמור לעיל נמצא כי לדעת הבית יוסף, שעיקר הטעם לתקיעות, כדי לעורר את העם לחזור בתשובה, גם הנשים מחוייבות לשמוע את תקיעת השופר.

לדעת הלבוש, הנשים אינן מחוייבות לשמוע את תקיעת השופר **בראש חודש**, שהיא זכר לתקיעות במדבר שנועדו להפרישם מטעות עבודה זרה, היות ולא חטאו בחטא העגל. אבל תהיינה חייבות לשמוע את התקיעות ממחרת ראש חודש ובמשך כל החודש, היות ותקיעות אלו נועדו לעורר לחזור בתשובה, וגם הנשים בכלל חייב זה.

ולדעת הרוקח, שטעם התקיעה בשופר **בכל חודש אלול** הוא זכר לתקיעות במדבר, נשים פטורות משמיעת קול שופר במשך כל חודש אלול.

תקיעת השופר בחודש אלול - חובת היחיד או חובת הציבור

גדרי הסליחות והתקיעות בשופר בחודש אלול ובעשי"ת

כב. בספרנו **רץ כצבי - ירח איתנים** (סימן א) עסקנו בגדר התקנה לתקוע בשופר בחודש אלול, האם זו חובת **היחיד** [ולכן כל יחיד מחוייב לתקוע לעצמו ביחידות אם לא שמע בציבור], או שהתקנה היא חובת **הציבור** [ולכן אין היחיד תוקע לעצמו], ונתבארו בהרחבה הנפק"מ לדינא בזה [תקיעה בשופר בלילה, סדר התקיעות, תקיעה בשופר פסול או על ידי קטן, ישיבה בעת התקיעות ועוד]. ונראה עתה לדון בזה באופן נוסף על פי האמור לעיל.

בפתיחת השיעור, הבאנו את חילוקי מנהגי התקיעה בשופר בחודש אלול בין האשכנזים והספרדים. האשכנזים נהגו לתקוע בשופר מראש חודש אלול בסיומה של תפילת שחרית, כמובא ברמ"א (או"ח סי' תקפא סע' א) "מראש חדש ואילך מתחילים לתקוע אחר התפילה שחרית, ויש מקומות שתוקעים גם כן ערבית". ואילו מרן המחבר לא הזכיר כלל את המנהג לתקוע בשופר בחודש אלול, ואכן ברוב קהילות הספרדים לא נהגו לתקוע בחודש אלול לאחר תפילת שחרית. יחד עם זאת, רבים מהספרדים נוהגים לתקוע בשופר בימי חודש אלול בשעת אמירת י"ג המידות בסליחות, כפי שהביא הגר"ע יוסף בספרו אוצרות יוסף (הלכות חודש אלול פרק א אות א).

ונראה כי מנהגים אלו מתאימים עם המבואר לעיל [אות ו]. לפי מנהג **הספרדים** אמירת י"ג מידות של **רחמים** היא **עיקר אמירת הסליחות**, מדין תשובה ומחילה על חטאים, כמבואר בגמרא בראש השנה "שכל זמן שישראל חוטאים יעשו כסדר הזה והקב"ה מוחל להם", נראה שקבעו לתקוע בשופר בשעת אמירת י"ג המידות בסליחות, כחלק מבקשת הסליחות. ולכן כשם שחובת הסליחות מוטלת על ה**ציבור**, שהרי אם אין מנין עשרה, אי אפשר לומר את י"ג המידות, שהם עיקר הסליחות, כך גם חובת התקיעה בשופר כחלק מאמירת י"ג המידות שהן עיקר הסליחות, היא חובת ה**ציבור**.

ברם למנהג האשכנזים שעיקר הסליחות הוא **אמירת עננו**, המהווה קיום דין זעקה ובקשה הנובעת מדין התענית, נתבאר לעיל שאין כל סיבה שחייב זה מוטל דווקא על ציבור, ואדרבה, חיוב זה מוטל על כל יחיד ויחיד, לזעוק ולבקש בעשרת ימי תשובה שמתענים בהם, ואף כשנמצא בביתו מוטל עליו חיוב אמירת הסליחות. ומשום כך, גם חובת התקיעה בשופר היא חובה המוטלת על כל יחיד ויחיד.

ואם כנים הדברים, נמצא שלפי מנהג **הספרדים** שאמירת י"ג מידות של **רחמים** היא **עיקר אמירת הסליחות**, וחיוב התקיעה בשופר הוא חלק מסדר בקשת י"ג המידות של רחמים, הרי שנשים אינן מחוייבות בתקיעת שופר שהיא חלק מאמירת י"ג מידות שנשים אינן אומרות בציבור [שהרי י"ג מידות הן "דבר שבקדושה", וכל "דבר שבקדושה" נאמר רק בעשרה זכרים]. מה שאין כן למנהג האשכנזים שעיקר הסליחות הוא **אמירת עננו**, וחיוב הסליחות מוטל על כל **יחיד ויחיד**, גם נשים בכלל החיוב לזעוק ולבקש בעשרת ימי תשובה שמתענים בהם, וכן מחוייבות בתקיעת שופר ככל יחיד ויחיד.

פרק ו: מנהגי התפילות והסליחות בהושענא רבה

גדרי הסליחות והתקיעות בשופר בחודש אלול ובעשי"ת

כג. ביום השביעי של חג הסוכות מסתיימים ימי הדין, ו"הפתקים" שבהם גזר הדין שנחתם בימים הנוראים, נמסרים לביצוע, כמובא בזוהר הקדוש (פרשת צו דף ל"ב ע"ב): "ביומא שביעאה דחג, הוא סיומא דדינא דעלמא, ופתקין נפקין מבי מלכא". ומלבד זאת, יום זה מסיים את חג הסוכות שבו נידונים על המים, ולכן מרבים ביום זה בתחנונים, כפי שנפסק בשו"ע (או"ח סי' תרסד סע' א) "ביום שביעי שהוא הושענא רבה נוהגים להרבות במזמורים כמו ביום טוב, לפי שבחג נדונים על המים, ומקיפים [את הבימה בבית הכנסת] שבע פעמים ומרבים תחנונים על המים". וכתב הח"י אדם (כלל קנג סע' ב) שמטעם זה נקרא היום השביעי של חג הסוכות "הושענא רבה", מכיון "שמרבים בו לומר הושענות, לפי שבחג נידונים על המים, והכל הולך אחר החיתום. ולכן נוהגים להיות נעורים כל הלילה". ומבואר כי יום "הושענא רבה", הוא זמן ה"חיתום" של הימים הנוראים בכלל, ושל הדין על המים בפרט, ולכן נהגו להרבות ביום זה בלימוד תורה ובתפילות.

אולם גם במנהגי היום זה מצאנו הבדלים בין הקהילות:

[א] הספרדים נוהגים לומר בתפילת שחרית בעת חביטת הערבה את כל סדר הסליחות עם י"ג מידות ואף תוקעים בשופר [הספרדים אינם לובשים "קיטל" בראש השנה ויום הכיפורים, וכמובן גם לא בהושענא רבה].

[ב] בקהילות אשכנז, שליח הציבור לובש "קיטל" כבתפילות הימים הנוראים, וכן אומרים בתפילת שחרית מזמורים כבתפילות יום טוב. ובשעת אמירת ה"הושענות" מוסיפים פיוטים ובקשות, אך לא אומרים סליחות עם י"ג מידות.

[ג] מנהג חב"ד שמלבד הקפת הבימה בבית הכנסת שבע פעמים, אינם מוסיפים כלל תפילות ותחנונים, ואומרים את ה"הושענות" כבכל יום אחר מימי חול המועד סוכות. וכמו כן, לא אומרים בתפילת שחרית מזמורים כבתפילות יום טוב, ושליח הציבור אינו לובש "קיטל" בתפילה. וצ"ע בשורש ההבדל בין המנהגים.

כד. ונראה כי מנהג הספרדים מבואר היטב, על פי הבנתם בגדר אמירת הסליחות שהם חלק מעבודת **התשובה ובקשת כפרה** על החטאים בימים אלו, ובשל כך **עיקר הסליחות הוא אמירת י"ג מידות הרחמים**, שהן מדין תשובה ומחילה על חטאים, כמבואר במסכת ראש השנה שכל זמן שישראל חוטאים יעשו "כסדר הזה [י"ג מידות] והקב"ה מוחל להם".

ומאחר ו"הושענא רבה" הוא זמן ה"חיתום" של הימים הנוראים בכלל, ושל הדין על המים בפרט, מסיימים הספרדים את מסכת סדר בקשת הכפרה ועבודת התשובה של ירח האיתנים, באמירת סליחות וי"ג מידות, שהן עיקר הסליחות, כדי להיטיב את החתימה ומסירת ה"פתקא" ביום זה.

אולם לדעת האשכנזים שאמירת הסליחות החל מארבע הימים שלפני ראש השנה ועד עשרת ימי תשובה, היא **מכלל חובת הזעקה והתחנונים בימי תענית**, וכחלק מעבודת התשובה לקרוע את גזר הדין בעשרת הימים שנהגו להתענות בהם - המתחילים מארבע הימים שלפני ראש השנה ועד יום הכיפורים, פשיטא שאין כל מקום לומר סליחות בהושענא רבה, שהוא יום טוב אשר אין מתענים בו. ועל כן מוסיפים בו רק פיוטים ובקשות, כחלק מאמירת ה"הושענות", הנהוג בכל ימי הסוכות, אך לא אומרים סדר סליחות עם י"ג מידות של רחמים. וכנראה לובשים "קיטל" רק בגלל הדין על המים, ומטעם זה גם אומרים מזמורים כמו בכל יום טוב.

גדרי הסליחות והתקיעות בשופר בחודש אלול ובעשי"ת

מנהג חב"ד באמירת הסליחות בחודש אלול ובעשרת ימי תשובה ובאמירת ההושענות

כה. בספר אוצר מנהגי חב"ד (עמ' קסא) כתב, שנהגו לומר סליחות רק בארבעת הימים קודם ראש השנה, ולא בעשרת ימי תשובה.

ובביאור המנהג כתב הרב נחום גרינוולד [בהמשך דבריו המבוארים לעיל **אות ב**] "דהמעין במאמרי ודרושי החסידות מהאדמו"ר הזקן ואילך מבואר בהם דעיקר ימים אלו יסודם ב"ג מידות הרחמים, שמאירים בימים אלו מאלול כמבואר בדרושו הידוע והמפורסם על מהות אלול (ליקוטי שיחות פרשת ראה). ופשוט שיסוד הדבר הוא המבואר לעיל [**אות א**] מדברי הגאונים על יסוד המדרש שימים אלו הם לזכר עליות משה להר בארבעים יום האחרונים. ועוד מבואר בדרושו (שם) שיש הבדל בין ה"ג מידות הרחמים המאירות באלול, לבין המידות המאירות בעשרת ימי תשובה. **דבי"ג מידות הרחמים של אלול** הם רק בגדר **אתערותא דלתתא**, דהיינו ששם מתעוררות המידות **מצד מעשה ידי אדם**. וכאשר מתעוררות ה"ג מידות הללו באלול על ידי מעשה ועבודת האדם, הן מאירות אחר כך **בעשרת ימי תשובה** מלמעלה, והן **בחינת י"ג מידות שאינן תלויות בעבודת האדם**".

לדעת האדמו"ר הזקן, יסוד עבודת חודש אלול ועשרת ימי תשובה ב"ג מידות של רחמים, אלא שיש הבדל בדרך השפעת י"ג המידות בחודש אלול, לדרך השפעתם בעשרת ימי תשובה. ובעוד שבחודש אלול צריך האדם לעורר את י"ג המידות בעבודתו ["אתערותא דלתתא"]. לאחר מכן, בעשרת ימי תשובה, י"ג המידות כבר אינן תלויות בעבודת האדם, אלא משפיעות רחמים מלמעלה ["אתערותא דלעילא"].

ואמנם לפי זה, היה ראוי להתחיל את אמירת הסליחות וי"ג מידות הרחמים כבר מראש חודש אלול, אלא שהאדמו"ר הזקן "סלל לעצמו שיטה מיוחדת ממוצעת בין השיטות. עיקר הסליחות שהן התעוררות מידת הרחמים הוא דווקא באלול, אך בעשרת ימי תשובה שהן ימי תשובה לבד אינן נזקקות להתעוררות מיוחדת של י"ג מידות הרחמים, והן מאירות מצד עצמן, וכל עבודת ימים אלו הוא בקיום מצות התשובה בלבד ללא תחנונים ובקשות הכנעה. אולם עם כל זה מפני מנהג המקום שבאשכנז, כנראה לא רצו לשנות לגמרי מנהג אשכנז ולהתחיל את הסליחות כבר מאלול. ולכן בפרט זה הותירו מנהג אשכנז על כנם, אך לא מטעמים אלא מטעם שהם ימי י"ג מידות הרחמים כנ"ל, ולכן אומרים סליחות רק לפני ראש השנה, ובימים הקבועים לפי מנהג אשכנז".

יוצא איפוא, כי למנהג חב"ד, עיקר אמירת הסליחות הוא י"ג מידות של רחמים [כדעת מנהג הספרדים], אולם בעשרת ימי תשובה כבר אין צורך לעבודת תפילה ותחנונים של י"ג מידות, כי השפעתם "מלעילא", ועל כן אין אומרים סליחות בעשרת ימי תשובה.

ולפי זה מבואר מנהג חב"ד, שאינם מוסיפים בהושענא רבה תפילות ותחנונים וסליחות, ואינם לובשים "קיטל" כמו האשכנזים, והתפילה היא בעצם כמו כל התפילות בשאר ימי חול המועד סוכות [מלבד הקפת הבימה שבע פעמים] - היות והזמן לתפילות ולסליחות ואמירת י"ג מידות של רחמים, הוא דווקא בחודש אלול, ולאחר מכן י"ג המידות מתעוררות מעצמן, ואין צורך לעורר אותם בתפילה ובסליחות.

גדרי הסליחות והתקיעות בשופר בחודש אלול ובעשי"ת

אחרית דבר

חילוקי המנהגים בין האשכנזים והספרדים במנהגי אמירת הסליחות, שורשם בהגדרת מהות הסליחות. לדעת האשכנזים, יסוד אמירת הסליחות הוא **מדין חובת זעקה ותחנונים של התענית** בימי התשובה. ולכן **עיקר הסליחות הוא אמירת עננו**, המהווה קיום דין זעקה ובקשה הנובעת מדין התענית. אולם לדעת הספרדים, מהות הסליחות **בתשובה ובקשת כפרה** על החטאים, ואינה נובעת משום חובת זעקה של תענית. ובשל כך **גדר הסליחות עיקרו מצד י"ג מידות הרחמים**, שהן מדין תשובה ומחילה על חטאים.

ומתוך השורש מסתעפים הענפים - ההבדלים בין מנהגי העדות.

[א] תחילת אמירת הסליחות

לדעת האשכנזים, מכיון שאמירת הסליחות היא **מדין חובת זעקה ותחנונים של התענית** בימי התשובה, **מתחילים לאומרם רק בזמן שמתענים בימי התשובה** - והיינו ארבעה ימים לפני ראש השנה. ברם לדעת הספרדים, מהות הסליחות **בתשובה וכפרה** על החטאים, ללא כל קשר לדין התענית, ולפיכך ראוי להקדים ולומר סליחות כבר מזמן שמתחילים "ימי הרחמים" - **בראש חודש אלול**.

[ב] אמירת הסליחות - חובת הציבור או היחיד

לפי מנהג הספרדים שאמירת י"ג מידות של רחמים היא **עיקר אמירת הסליחות**, מסתבר שחובת הסליחות מוטלת על **הציבור**, שהרי אם אין מנין עשרה, אי אפשר לומר את י"ג המידות, שהם עיקר הסליחות.

ברם למנהג האשכנזים שעיקר הסליחות הוא **אמירת עננו**, המהווה קיום דין זעקה ובקשה הנובעת מדין התענית, אין כל סיבה שחייב זה מוטל דווקא על ציבור, ואדרבה, חייב זה מוטל על כל יחיד ויחיד, לזעוק ולבקש בעשרת ימי תשובה שמתענים בהם, ואף כשנמצא בביתו ביחידות.

[ג] חיוב נשים באמירת י"ג מידות

באשכנז היו הנשים מתאספות לומר סליחות עם הציבור. ומנהגן מבואר מכיון שלמנהג האשכנזים עיקר הסליחות הוא **אמירת עננו** המוטל על כל יחיד ויחיד לזעוק ולהתפלל, ואף נשים בכלל החיוב, שהרי ודאי גם הן צריכות לזעוק ולבקש בעשרת ימי תשובה, ככל יחיד החייב באמירת סליחות.

ברם בקהילות הספרדים לא מצינו שהנשים נהגו להשכים לאמירת הסליחות. והדבר מובן, היות ולמנהג הספרדים אמירת י"ג מידות של רחמים היא **עיקר אמירת הסליחות** המוטלת על הציבור, ולכן נשים אינן יכולות להתחייב באמירת סליחות, שהרי אינן יכולות לומר י"ג מידות בציבור [אלא אם נאמר שלעשר נשים אמנם אין דין "ציבור" לענין אמירת דבר שבקדושה, אולם הן שפיר נחשבות כ"רבים" לענין זה שביכולתן לומר י"ג מידות, וצ"ע].

[ד] עמידה בסליחות

נהגו לעמוד בשעת אמירת י"ג מידות, כי י"ג המידות הם "דבר שבקדושה". אולם חיוב העמידה גם בעת אמירת הסליחות, תלוי במנהגים השונים.

גדרי הסליחות והתקיעות בשופר בחודש אלול ובעשי"ת

למנהג הספרדים שאמירת י"ג מידות של רחמים היא עיקר אמירת הסליחות, יש לעמוד גם בעת אמירת הסליחות, היות והסליחות בצוותא עם י"ג מידות הם "במקום תפלת שמונה עשרה".

ברם למנהג האשכנזים שעיקר הסליחות הוא אמירת עננו, לזעוק ולהתריע מדין התענית, אין קשר בין אמירת הסליחות לאמירת י"ג מידות, ואף אם צריך לעמוד בעת אמירת י"ג מידות זהו מחמת הצורך לעמוד בעת אמירת דברים שבקדושה, ואין זה מחייב לעמוד גם בעת אמירת הסליחות.

[ה] אמירת תחנון בסליחות כאשר חתן או בעל ברית נמצאים בבית הכנסת

למנהג הספרדים שי"ג מידות של רחמים הם עיקר אמירת הסליחות, ונתקנו כחלק בלתי נפרד והקדמה לתפילה. ולכן כשם שפטורים מתחנון בתפילה, כך יהיו פטורים גם מאמירת תחנון בסליחות.

אולם למנהג האשכנזים שעיקר הסליחות הוא אמירת עננו, לזעוק ולהתריע מדין התענית, אין קשר בין אמירת הסליחות לתפילת שחרית, והעובדה שאין אומרים תחנון כשנוכחים במקום חתן או בעל ברית אינה סיבה לבטל את נפילת האפים שבסליחות.

[ו] מנהגי התקיעה בשופר בחודש אלול וגדר חובת היחיד וחייב נשים לשמוע את השופר

ברוב קהילות הספרדים לא נהגו לתקוע בחודש אלול לאחר תפילת שחרית, אלא בשעת אמירת י"ג המידות בסליחות. ומנהג זה מבואר כי אמירת י"ג מידות של רחמים היא עיקר אמירת הסליחות, מדין תשובה ומחילה על חטאים, ולכן נקבע לתקוע בשופר בשעת אמירת י"ג המידות בסליחות, כחלק מבקשת הסליחות.

ולפי זה נראה שכשם שחובת הסליחות מוטלת על הציבור, כך גם חובת התקיעה בשופר שהיא חלק מאמירת י"ג המידות, היא חובת הציבור, ואין חיוב לנשים לשמוע את תקיעת השופר בחודש אלול. ואילו האשכנזים נהגו לתקוע בשופר בכל חודש אלול בסיומה של תפילת שחרית, כי עיקר הסליחות הוא אמירת עננו בזעקה ובקשה הנובעת מדין התענית, וחייב זה מוטל על היחיד. ומשום כך, גם חובת התקיעה בשופר היא חובה המוטלת על כל יחיד ויחיד, ויתכן שגם נשים בכלל החיוב.

[ז] מנהגי התפילות והסליחות בהושענא רבה

הספרדים נוהגים לומר בהושענא רבה סליחות עם י"ג מידות, ומנהגם מבואר לשיטתם שבחודש אלול ובימים הנוראים הסליחות הם חלק מעבודת התשובה ובקשת כפרה ועיקרן באמירת י"ג מידות הרחמים, המסוגלות למחילת עוונות. ולכן הסיום המתאים ל"חיתום" הימים הנוראים בהושענא רבה, הוא באמירת סליחות וי"ג מידות, להיטיב החתימה.

אולם לדעת האשכנזים שאמירת הסליחות היא מכלל חובת הזעקה והתחנונים בימי תענית, ודאי אין כל מקום לומר סליחות בהושענא רבה, שהוא יום טוב אשר אין מתענים בו. וכל הסיבה שלובשים "קיטל" ומוסיפים מזמורים, היא בגלל הדין על המים ביום זה.